Pajzsoscankó (*Philomachus pugnax*): egy eltojás, vagy költési kísérlet újabb hazai adata és apropói a Hajdúhátról

Endes Mihály
endesm@freemail.hu

Abstract

The author reviews the distribution records of Ruff, which used to breed in Hungary in small isolated populations consisting of a few pairs. He found that the bulk of this population bred in the ancient bogs east of River Tisza and Hortobágy region, where the irregular nesting records concentrated. The own data of the author (three times between 2003-2010) originating from solonchak areas and alkali ponds of eastern part of the Hajdúhát region (NE-Hungary) are considered novel findings. The author concludes that while the original Hungarian population (which is extinct according to a number of professionals) is constituted by population fragments with narrow ecological tolerance, the present breeders originate from populations breeding north of Hungary, part of the large Palearctic populations, characterised by broader niche status. However, the establishment of a stable Hungarian population is limited by current climate warming processes. Therefore, the detection and conservation of occasional breeding events as well as the monitoring of prelekking sites are included in the primary tasks of conservationists.

A nálunk tavasszal sok tízezres, ősszel kisebb létszámban átvonuló, ritkábban átnyaraló pajzsoscankó (*Philomachus pugnax*) döntően tőlünk északabbra fészkel egész Eurázsiában. Megjelennek minden természetes és mesterséges víznél, feltéve, hogy az abban való lábalással egybekötött táplálkozásukat nem akadályozza semmi. Ugyanakkor száraz területeket is felkeres. Bár világállományukat nem fenyegeti veszély, tudnunk kell (SZABÓ 1984), hogy a Kárpát-medencében, zömmel hazánkban önálló, területileg elkülönült népessége létezett – amíg el nem fogyott. Sosem volt sok belőle, ezért a bár sokfelé és itt-ott rendszeres költések a 20. század harmincas-negyvenes évek során észrevehetően fogyatkozni kezdtek, alkalmivá váltak. Ennek oka tojásainak rendszeres elszedése, élőhelyeinek zsugorodása (vízrendezések, melioráció) majd a tendenciózus klímaromlás (aszályos periódusok miatti évekre kiterjedő költéskimaradás, biotópok és táplálékkínálat kedvezőtlen átalakulása, ennek hektikus és szélsőséges váltakozása egy „érzékeny fajnál"). Madarunk hazai elterjedésének igencsak vékony szálakból szövődő – de szerző szerint feltételezhető – rendszerének széthullása a populáció-töredékek felmorzsolódásához, eltűnéséhez vezetett. Pedig fészkelőhelyét alapvetően a nagyfokú változatosság jellemzi mind az itthoni, mind a máig stabilis észak-eurázsiai régiókban. A hazai ismeretek azonban e téren hiányosak, kivált azokból az időkből, amikor még nálunk rendszeresnek tekinthettük. A kép ma is vegyes, kellő információt szolgáltató, értékelhető leírások, elemzések és biotóp-fotók többnyire nem készülnek, holott egy-egy madár, mint költő faj eltűnésének oka leggyakrabban környezetében rejlik. Az alacsony és magas termetű, homogén vagy zsombékos növényzet, annak száraz, nedves, vagy vizes arculata, jellege, felépítése döntő jelentőségű. A pajzsos cankónál az úgynevezett mocsárrétek, kaszálórétek, sőt a száraz szikes pusztagyepek egyaránt számításba jönnek, amely a Lilealakúak jó néhány fajára jellemző. Így a „gyanúsan viselkedő" tojók esetében a „megszokottnál" is nagyobb figyelmet (idő, alkalom, keresés) kell fordítanunk. Hogy a Kárpát-medencéhez kötődő „konzervativizmus" a niche vajon hány és mely dimenzióját jelenti, továbbá másikak realizálódásával nyújt-e variációs lehetőséget egy esetleges fokozatos visszatelepedésre – rejtély.

CHERNEL (1899) a történelmi Magyarországról ír, de nem ismer(-tet) minden adatot, sem állománynagyság, sem lelőhely, vagy időpont viszonylatában, beleértve a leggazdagabbnak tartott Kiskunságot. Pedig Petényi már 1835-ben járt e vidéken és 1859-ben gyűjtött is pajzsoscankó tojásokat. Őt Cerva követte ott a '80-as években (vagy korábban), valamint a faj fészkelését is igazolta (LOVASSY 1891). BREHM et SCHENK (1929) munkájában viszont már a Duna – Tisza közi állományok kipusztulásának lehetősége iránti aggódás kap hangot. A 19. századtól napjainkig rendelkezésre álló hazai adatai szerint, beleértve a fészkelésre gyanúsnak tekintett eseteket is, egykori költőállományának zöme ugyanis a Duna – Tisza közén volt megtalálható. A szórványadatok közül azonban a Hortobágyról származók jeleznek, ha nem is folyamatos, de mindenképpen hosszú távon ismétlődő észleléseket, s ez a tendencia – szemben a Kiskunsággal – máig érvényes (KOVÁCS et ECSEDI 2004). Úgy ezek, mint hasonlóan pozitív jellegű információk más, magyarországi régiókból azt látszanak igazolni, hogy nem a faj feltétlenül ritkasága, sokkal inkább elégtelen számú és szintű kutatás híján alakult ki ez a (irreális) kép, illetve álláspont (lásd térkép). Sok múlt a véletlenen: amikor éles szemű gyűjtők, például LOVASSY (1887, 1931) piaci árusok kosarából emelte ki madarunk tojását a „bíbicek" közül, Budapest környékén és az Ecsedi-lápon egyaránt. Utóbbi helyen „a lápszéli nedves legelőkön sokfelé fészkelt 1886-89 között".

Madarunk költéseinek első hazai szakmai bizonyítékét LOVASSY (1887) szolgáltatta – Kovács János által a Hortobágyon gyűjtött tojását 1872-ben látta, s írta le később. Mellesleg gyűjtések történhettek akár már az 1850-es évek második felében. Emellett K. J. a Berettyó – Körös vidéke egykor virágzó Kis- és Nagy-Sárrétjein is kutatott nemegyszer hazai és külföldi kutatók kíséretében. Az első, hitelesnek tekinthető és teljességre törekvő összeállítást a pajzsoscankó hazai fészkelését illetőleg SCHENK (1918) 1914-ben befejezett munkája jelenti, azaz egy évszázada. Csupán helység- vagy tájnév felsorolást tartalmaz, pontos lokalitás, mennyiségi adatok (a mai Magyarország területét érintő régiókban mindenütt „gyakori"), bárminemű ökológiai vonatkozás nélkül, de még e formájában is hézagpótló jelentőségű. Ami a részleteket illeti, a Dunántúlon a Fertő-vidék és a (Mezőföldi – E. M.) Sárrét, a Duna – Tisza közén a Kiskunság, Csepel-sziget, Tápió – Galga-vidék. A Tiszántúlon a Hortobágy, (a Bihari, Békési – E. M.) Sárrétek, Csongrád-megyében Kertész L. gyűjtötte az 1850-es években (LOVASSY 1891). Az egykori Bács-Bodrog-megyére (amely ma Szerbia Vajdaság régiójába esik— E. M.) vonatkozó adatát a viszonylag újabb—1960-70-es—jugoszláv irodalom nem ismerteti (ANTAL et al. 1971 illetőleg MATVEJEV et VASIĆ (1973), utóbbiak viszont DK-Szerbiában (ma Macedónia) 1947-ig jelzik költését. Ez lenne egyébként a legdélibb európai adat. Ezt a mintegy száz éve született virtuális térképet mint eddig leghitelesebbnek tekinthetőt magam megszerkesztettem, felvive rá az érintett részeket, továbbá a területileg is újabb adatokat. Viszont éppen a 19/20. századfordulóra fejeződött be végérvényesen a tiszántúli vízrendezések zöme, örökre eltüntetve hatalmas őslápokat, folyók által időről időre elöntött óriási mocsárréteket, amelyeket tulajdonképpen legszebb virágkorukban sem látogatták, kutatták ornitológusaink. Ennyi kommentárt kétségkívül megérdemel Schenk összeállítása „leghitelesebbnek" való titulálása. A jelen számára pedig marad a néhány szórványadatból feltételezett hivatalos „összkép"…

Miután az 1940-es évek elejéig hazánkban a szakma által legerősebbnek tartott kiskunsági populáció „elfogyott", ma már nem tekinthetjük repatriációnak PUSKÁS (1992) kisteleki 1975-ös és '92-es költés-észleléseit a negyven-, valamint több, mint húszéves „néma" periódus távlatából. Ugyanakkor BODÓ (2013) 2011-ben társaival a Merzse-mocsárban állapította meg egy pár költését, melyet szerinte megerősített a terület természetvédelmi őre is. Ez pedig felerősíti a reménysugár fényét is.

UDVARDY (1941) szerint a Hortobágyon 1934-41-es években az átvonuló csapatoknak csak kis része marad itt költeni, viszont a piroslábú cankó (*Tringa totanus*) itteni fészkelőinek száma gyakoriságban csupán sorrendben második a pajzsoscankó után! A rákövetkező egy-két évtized (beleértve egy világháborút és „vonzatait") szinte teljesen kiesett, hogy a folytatás mind a mai napig eredményesebb legyen, mint valaha. Így időről időre meglehetősen reális kép rajzolódott ki a Hortobágyon. Sorrendben SZABÓ (1980 cit. Sterbetz): 1966 öt költésgyanú, 1974 ARADI (1972): 1967 KOVÁCS et ECSEDI (2004): 1999-2000-ben.

Ami a Dunántúlt illeti, a Schenk-féle vidékekről régóta nincsenek költési adatok, ahonnan a Zámolyi-medencét (Csákvári-rét) – talán mint újabb (noha nem éppen napjaink) próbálkozásai színterét tekinthetnénk. SZABÓ (1971): 1970-ben és VISZLÓ (2001): 1987-ben, mintegy negyven- illetve harmincéves fészkelési adatait holmi halvány reménysugárnak is tekinthetnénk, noha nem csekély optimizmus birtokában. GLUTZ et al. (1973) 1935, 1944, 1955 és 1970-ből idéznek részben újnak számító költésről szóló adatokat a Fertő-tó egykor magyarországi vidékéről.

Annak az esélye ma már, hogy hazánkban a pajzsoscankó inkább olyan pontokon marad itt fészkelni, ahol átvonulásán is tömegesen (százak, ezrek) mutatkozik úgy tűnik nem nagyobb, mint különböző típusú „meglepetés" helyeken való felbukkanása. Bár valójában nem is rendelkezünk erre vonatkozó elegendő adattal, viszont a keresés méginkább a találat erősen emlékeztet a kazalban elvesztett tű keresésének eredményére.

1989 óta, tehát idén 25 éve látogatom az Újfehértó település közvetlen szomszédságában fekvő Molnár-tag nevezetű tájrészletet. Gazdátlan vidék, bár tulajdonosa van, évről-évre legelteti, égeti, szántja, vadvizeit szorgosan (?) leengedi. Tavasztól őszig bármikor, de a madárvilág tenyészidejében biztosan. Ilyen-olyan „jogon" nyilván (?) védett, de jelenlegi helyzete reménytelen. Természetföldrajzi tekintetben sem találja helyét, téves, el nem végzett vizsgálatokra alapozott feltételezett genetikája, talajai, vízrendszere, klímája, flórája és faunája majdnem senkit sem zavar: besorolták, leírták, lépjünk tovább – mondják, írják. Soó, Rapaics, Vertse vizsgálták – ők csak tudják…

A vidék valójában a hullóporos pleisztocén löszből fölépülő Hajdúhát keleti lábánál fekszik, a Nyírség savanyú, vagy semleges homoklejtőjének nyugati szélével érintkezve, itt-ott maroknyi „hazait" cserélve egy vonalnyi sávban, máshol ujjasan, de csupán rövidebb pontokon. Jelenlegi elnevezése Közép-Nyírség vagy Löszös-Nyírség. Lehet választani? Miközben a löszlejtők lábánál É-D irányban, majd' a Tiszától a Berettyóig valaha közel 100 km hosszan egy hihetetlen világ húzódott: a Hajdúság löszéből kialakult szemisztatikus ritmusú sziksós ($NaHCO_3$) tavak, laposok, kiszáradt tófenékek, szoloncsák szikes puszták, rétek, mocsarak (ENDES 2013). Maga a Molnár-tag egykori folyás

elhagyott, környezeténél kissé mélyebb, mintegy 15 hektáros területe, ahol (csak?) hazánkra nézve új növénytársulást írtam le (ENDES 2012). Saját pajzsoscankó költésgyanús adataim innen származnak, melyeket a továbbiakban ismertetek.

Címadó témánkra utalva elsőként a legutóbbi észlelés vonatkozásait vesszük sorra. 2010 ismét az egyre ritkábban bekövetkező, csapadékban gazdag tavasz-kora nyárnak bizonyult, kivételesen optimális feltételek sorát teremtve a madárvilág e viszonyokat kedvelő fajainak, azok mennyiségének számára. Ez volt jellemző a Molnár-tag arculatára is, amikor északi felét tekintve összefüggő, de alacsony, öt-negyven cm között váltakozó mélységű vízfelületté (szemisztatikus szikes tóvá), mocsár- és rétfoltokká alakult. Így rajta korán és több százas, bár változó létszámú pajzsoscankó állomány gyűlt össze, amely a faj vonulási ritmusának megfelelően fokozatosan el is tűnt május végére. E biotóptípusban, nem számítva a tarka mozaikosságot (nádfoltok, szikfok, számos tófenék, vízfelület) a társfészkelők sem hiányoztak. A Molnár-tag az aktuális vízviszonyoktól legkevésbé függő, állományának változásában természetesen reagáló legjellegzetesebb madárfaja a bíbic (*Vanellus vanellus*), 5-15 párral. Ezt követi a piroslábú cankó (*Tringa totanus*) 3-8, és a kis lile (*Charadrius dubius*) 1-5 párja. Gulipán (*Recurvirostra avosetta*) költését 1989-ben, gólyatöcs (*Himantopus himantopus*) 4 párjáét az erősen vizes 2010-ben észleltem. Szórványosan fészkel a tőkés réce (*Anas platyrhynchos*), kanalas réce (*Anas clypeata*), vízityúk (*Gallinula choloropus*) és szárcsa (*Fulica atra*), illetőleg a sárga billegető (*Motacilla flava*), foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*), nádi sármány (*Emberiza schoeniclus*) néhány párja.

A dél felé enyhén, alig észrevehetően emelkedő szintű nedves-kiszáradó fél hektáros részletet homogén (nem zsombékos), félmagasra legeltetett réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) közepesen sűrű állománya borította. Június 10-én egyik fűcsomó tövében természetesnek tűnő, bélelést nem mutató igen csekély mélyedésben láttam meg egy „szokványos" partimadár méretű és mintázatú – utóbbi szempontból azonban nem egyértelműen Vanellus, Tringa vagy Himantopus jellegű tojáspéldányt. Ekkor a közvetlen környéken egyetlen madárfajt sem észleltem, a tojás hidegnek bizonyult. Tekintettel a kb. 150 m-re lévő mozgalmas tanya (lakott épület, üzemelő birkahodály, géptelep, legeltetés, ritka forgalmú műút) közelségére, mint masszív zavaró körülmény sem zárható ki. Miután a helyzet egy hét elteltével sem változott, a kihűlt példányt begyűjtöttem, s az a preparáláskor nem mutatott embriófejlődést. A tüzetes vizsgálatra csupán ezt követően kerülhetett sor, azaz biztonságosan megkísérelni a madárfaj beazonosítását. E témáról röviden a következőket mondhatjuk el: MAKATSCH (1974) nyomán, 587 pajzsoscankó tojás alapján. A szóba jöhető gólyatöcs, bíbic, piroslábú cankó és természetesen a pajzsoscankó tojásméreteiket tekintve mind a hossz és szélesség vonatkozásában a minimális, maximális és átlagméreteknél egyaránt átfedést mutatnak, s ez vonatkozik az arányokra, az alakra is. Az alapszínről elég annyit tudni, hogy a pajzsoscankóé igen változatos, nincsenek jellegzetes(-ebb) csoportosítható típusok. E fajnál viszont a mintázat mutat speciális bélyeget, miszerint a foltok részben nem éles határúak, eltérő tónusúak, összefolyó jellegűek, s ami legfontosabb, mindig mutatkoznak közöttük olyanok, amelyeket mintha itatóspapírral próbáltak volna felszívatni. Fentiek alapján kijelenthetjük: szerencsés módon e bélyegek mindegyike megtalálható a szóban forgó példányunkon, s így az minden bizonnyal pajzsoscankótól származik – lásd a fotót!

Noha maga a költés ez esetben nem nyert bizonyítást, s ennek oka sem deríthető ki teljes biztonsággal, a Molnár-tagon rendelkezünk további, figyelemre méltó tényekkel.

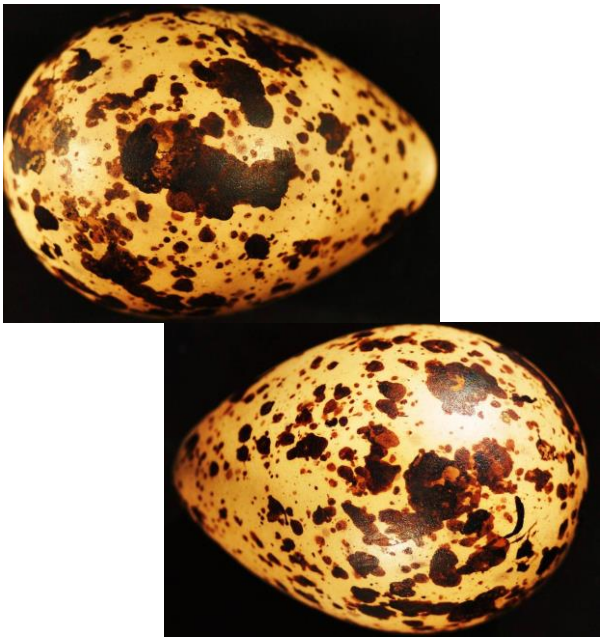
Az ismertetett résztől légvonalban kb. 80 m-re 2003. június 01-jén, mintegy 6 hektáros sűrű, magas, részben zsombékos, részben homogén arculatú foltokban nedves ecsetpázsit-réten egy tojó példány néhány méterről repült fel, közben egyetlen alkalommal halk, rövid, mély korrogás- vagy morgásszerű („mör") hangot hallatva, s kezdett alacsonyan a rét felett körözni. Kisvártatva landolt, magam pedig elhagytam a területet, kerülve követést, keresést. Több példányt ekkor nem észleltem. Itt említjük meg CHERNEL (1899) frappáns titulusát: „néma cankó" – amellyel a jelző- vagy riasztóhang nélkül felrebbenő és revírvédő tojóra általában jellemzi.

2009. május 23-án szinte négyzetméterre ugyanott, Dudás Miklós kíséretében egy pajzsoscankó tojót riasztottunk fel, amely bár futva távolodott, de szinte lépésről lépésre fel-felugrott, s viselkedésre megtévesztésig a fészekféltő bénaszárny-tettetést produkálta. „Ügyetlenségének" eredményeként sikerült kézre kerítenünk a kifogástalan kondícióban és tollazatban lévő példányt, amelynek jobb oldali szárnya helyén csupán az ép bőrrel borított tollatlan felkarcsonk volt meg. Az a tény, hogy e brutális megcsonkulást csakis ez évben és e helyen szenvedhette el, s legfeljebb március vége óta, afelől kétségünk sem lehetett. További sorsát illetően az abszurdabb, de talán („hátha") mégis etikusabb megoldás mellett döntöttünk, s szabadon engedtük, arra gondolván, hogy egy esetleges költésből általa egészségesen felnevelt fiókáknak adtuk meg az esélyt. Több példányt nem észleltünk ekkor.

Rövid összegezés: 25 esztendő során az utóbbi 8 év (2003-2010) közül 3-ban adódott pajzsoscankó szempontjából figyelemre méltó esemény. A Molnár-tag azonban, mint láttuk, több törődést – védelem, ellenőrzés – érdemelne, nem is beszélve az észak és dél felé egyaránt meglévő ígéretes területekről.

A Molnár-tag Újfehértó mellett (Fotó: Endes M.)

Philomachus pugnax hivatkozott tojásának képe két oldalról (Fotó: Endes M)

Egykor gyakoribb hazai fészkelése posztglaciális reliktumként fogható fel. Stabilis északabbi tenyészhelyének és –idejének átlag hőmérséklete 20 °C, nálunk azonban a 22 °C is még megfelelt (Voous szerint).

A zölddel –részben hozzávetőlegesen –jelzettek az 1950 előtti irodalmi adatok, a piros körök az újabb költéseket jelzik. FV: Fertő vidék/Ausztria, SR: Sárrét/Mezőföld, KK: Kiskunság/Csepel-sziget, Solti-sík, TG: Tápió-Galga-vidék/Tura, CS: Csongrád vidéke, BB Bács-Bodrog-megye, HO: Hortobágy, NS: Nagy-Sárrét, KS: Kis-Sárrét, EL: Ecsedi-láp. 1.-2. Szabó, 3. Viszló, 4. Bodó, 5.-6. Puskás, 7. Aradi, 8.-10. Szabó, 11. Kovács-Ecsedi, 12.-14. Endes (Szerkesztette/conscript: Endes M.)

IRODALOM

ANTAL, L., FERNBACH, J., MIKUSKA. J., PELLE. I., SZLIVKA. L. 1971. Namenverzeichnis der Vögel der Autonomen Provinz Vojvodina: 99. Larus XXIII.

ARADI, CS. 1972. Ornitológiai vizsgálatok a Hortobágy egy jellegzetes szikespusztai, szikes-mocsári élőhelyén etc. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, 233 pp

BODÓ, R. 2013. Merzse-mocsár nyáron. Internet et in verb.: 2014-ben megerősítve szerző által.

BERHM, A. E., SCHENK, J. 1929. Az állatok világa 9.: Madarak. Gutenberg, Budapest, 422 pp

CHERNEL, I. 1899. Magyarország madarai II., Magyar Ornit. Közp., Budapest, 837 pp

ENDES, M. 2012. Magyar sóballás – mézpázsit szikfok (Suaedo pannonicae –Puccinellietum limosae ass. nov. Endes) egy új növénytársulás leírása. Calandrella, XV.: 76-79.

ENDES, M. 2013. Debrecen rejtőzködő csodája, a szepesi Hosszú-szék. Calandrella, XVI.:115-124.

GLUTZ v. BLOTZHEIM, U. N., BAUER, K. M., BEZZEL, E. (edit.) 1973. Handbuch der Vögel Europas, 6.: 798. Aula, Wiesbaden

KOVÁCS, G., ECSEDI, Z. 2004. Pajzsoscankó. in Ecsedi, Z. (edit.): A Hortobágy madárvilága: 299-301. Hortob. Term.véd. Egyesül., Balmazújváros—Szeged

LOVASSY, S. 1887. Adatok Magyarország ornithológiájához. M. T. A. Math. és Term.tud. Közlem., XXII., 5.: 213-240. Budapest

LOVASSY, S. 1891. Az ornithologiai kiállítás magyarországi tojás- és fészekgyűjteményének katalógusa: 36. Magy. Tud. Bizotts., Budapest

LOVASSY, S. 1931. Az Ecsedi-láp és madárvilága etc. M. T. A., Budapest, 86 pp

MAKATSCH, W. 1974. Die Eier der Vögel Europas Band 1., Neumann, 468 pp

MATVEJEV, S. D., VASIĆ, V. F. 1973. Catalogus Faunae Jugoslaviae IV./3. Aves: 44. Cons. Acad. Sci. Jug., Ljubljana

PUSKÁS, L. 1992. Kistelek-Millerszék. Partimadár 2.: 13.

SCHENK, J. 1918. Classis Aves. In Paszlavszky J. (edit.): A magyar birodalom állatvilága. K. M. Term.tud. Társ., Franklin, Budapest, 112 pp

SZABÓ, L. 1971. A pajzsos cankó (*Philomachus pugnax*) fészkelése a Csákvári réten. Állatt. Közlem., 58., 1-4., 174-175.

SZABÓ, L. 1980. A Hortobágy madárvilága. Kézirat, 80 pp

SZABÓ, L. 1984. Pajzsoscankó. In Haraszthy L. (edit.): Magyarország fészkelő madarai: 89-90. Natura, Budapest

SZABÓ, L., 2001. „Pajzsos cankó (*Philomachus pugnax*) fészkelések gyanúja 1966-ban a Fornai réten.” in Szabó, L. et. Viszló , L. (edit.): a Csákvári rét rejtélyes madarai: 105. Pro Vértes Term.véd. Közalapítvány, Csákvár

UDVARDY, M. 1941. A Hortobágy madárvilága. Tisia, 9.: 92-165.

VISZLÓ, L. 2001. „Pajzsos cankó fészkelés a Csíkvarsai-réten.” In Szabó L., Viszló L.(edit.): A Csákvári rét rejtélyes madarai: 105. Pro Vértes Term. véd. Közalapítvány, Csákvár